

Osmanlı Kapitülasyonlarının Tarihçesi ve Mahiyeti

Bülent Arı*

242

Batı lügatlarında şartlı teslim, andlaşma şartnamesi manasına gelen kapitülasyonlar, İslam devletleri ve Osmanlılar tarafından yemin manasındaki "ahdnâme" kelimesiyle ifade olunmuştur. Her iki halde de kastedilen, yabancı ülkelere ve dolayısıyla gayr-ı Müslim tüccara verilen ticaret imtiyazıdır. Bilinen ilk Müslüman devletine ait ticari imtiyazlar 12. asra kadar uzanmaktadır. Kendisinden önceki İslam devletleri tarafından tüccarın kendisinin ve mallarının genel güvenliği, ibadet ve kıyafet hürriyeti, hükümdara şikayet hakkı, konsolosun muhakeme hakkı⁽¹⁾ gibi temel şartların sağlandığı kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti tarafından zaman içinde siyasi ve iktisadi konjonktürün muktezası dahilinde gittikçe geliştirilerek, devletlerin talepleri neticesinde yeni maddeler ilave edilerek tekamül etmiştir.

Bilhassa, 17. asırda Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya verilen kapitülasyon metinlerinde tüccara her türlü emniyet ve -ihracatı yasak mallar hariç- oldukça serbestlik sağlandığı ve modern hukuk ilkelerine çok yakın imkanlar tanındığı görülmektedir.

İlkokuldan itibaren okutulan tarih kitaplarında, önce Fransızlara ve daha sonra diğer ülkelere verilen "kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin

kuvvetli olduğu devirde zarar vermediği, ancak daha sonraki asırlarda gerilememize yol açarak ekonomiyi çökerttiği" şeklinde, kapitülasyonların mahiyetini tamamen yanlış aksettiren bilgi ve ibareler yer almaktadır. Kısaca ticaret imtiyazı olarak bilinen kapitülasyonlar, yabancı devletlerin tüccarına, yerli tüccarın aleyhine olacak ayrıcalık tanımaz. Sadece kendisine ahdnâme verilen ülkenin tüccarına, Osmanlı topraklarında ticaret yapma müsaadesi verir. Bunun yanında ecnebi devletlerin elçi ve konsoloslarının da bazı hak ve salahiyetini düzenler. Yani bir nevi amannâmedir. Ahdnâmesi olmayan ülkeler ise İslam hukukuna göre Darü'l-harb telakki edilip "harbî devlet" statüsünde olduklarında, bunların tebası İslam topraklarına girdiklerinden itibaren esir edilip mallarına el konabilir. Yabancı tüccarın emniyet içinde gelip alış-veriş yapmalarını temin etmeleri ancak bir ahdnâme ile belirli şartlar dahilinde kendilerine ticari serbestisi verilmesiyle mümkündür. İşte kapitülasyonlar, yabancı devlet tebasının "müste'min" statüsü altında Osmanlı topraklarında ve limanlarında hangi şartlar altında ticaret yapabileceklerini belirten ve pâdişâhın bizzat yemini ile emniyetlerini garanti eden vesikalardır. Bu makalede Osmanlı Devleti'nin 17. arın sonuna kadar, ahdnâme verirken nelere dikkat ettiği, tüccarın hukukunun nasıl düzenlendiği, ahdnâmelerin genel mahiyeti ile dış ticaretin esasları üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Kapitülasyonlarının Tarihçesi

Ders kitaplarında ve konuyu ele alan yerli yabancı çoğu eserde "kapitülasyonların ilk defa 1536'da Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransa'ya verildiği" yazılmaktadır. Halbuki Osmanlı hükümdarlarının ilk devirlerden itibaren yabancı devlet tüccarına bazı imtiyazlar tanıdıkları bilinmektedir. Bizans Devleti'nde de yabancı tüccara müsaade hususunda benzer uygulamalar mevcuttur. Cenevizliler ilk önce sadece ticaret yapmak için bir müsaade aldıktan sonra zaman içinde depolar inşa etmişlerdir. Güvenlik bahanesiyle daha sonra bu depoların etrafını duvarla çevirmek istemişler, Bizans zayıfladığında ise kolonilerini sularla çevrili bir kale haline getirmişlerdir. Aruk kolonileri iyice tahkim edilmiş ve deniz bağlantısı olan birer ada şehir

(*) *Bilkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.*

(1) J. Wansbrough, "İmüyazat", 1972, Leiden: Brill, 1971, c 3, s. 1178.

mesabesinde. Kefe ve Galata'daki kolonileri buna en güzel örnek teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti hiçbir zaman buna müsaade etmemiştir. Ne gelen ecnebi tüccarın, ne de elçi ve konsoloslarının kendi devletine ait koloni şeklinde bir mekanları olmamıştır. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettiği zaman teslim olarak sulh talep eden Galata'daki Cenecizlilere bir ahdnâme vererek, zımmî statüsünde hisarlarıyla birlikte yerlerinde bıraktığı bilinmektedir.⁽²⁾ Ancak Fatih daha sonra fikrini değiştirerek kale duvarlarını çeşitli yerlerinden yıktırarak bu maddeyi iptal etmiştir.⁽³⁾

1351-1353 Venedik-Ceneviz Harbi sırasında Ceneviz'i kendine daha yakın bulan Osmanlı Devleti ilk kapitülasyonu 1352 yılında Cenevizlilere tanımış, onları Venedik'e karşı üstün tutmuştur. Daha sonraki yıllarda kapitülasyon verirken Osmanlı sultanları elde edecekleri siyasi menfaatleri daima gözönünde tutarak kapitülasyonları bir nevi ittifak aracı olarak kullanmışlardır. 1381'de Venediklilere aynı hakkın tanınmasıyla birlikte bu iki devletin tüccarı uzun yıllar Osmanlı topraklarında ticaret yapma tekelini ellerinde bulundurmuşlardır. 1566'da Sakız'ın fethine kadar diğer devletlerin tüccarı, adayı bir ara depo olarak kullanıyorlardı. Adaya getirilen mallar gideceği Osmanlı limanlarına ancak Venedik, Ceneviz ve Floransa bayraklı gemilerle taşınabilirdi. Osmanlı pâdişâhı tarafından kendisine kapitülasyon verilmeyen ülkelerin vatandaşları, yani "harbitüccar" ise bu aracılık dolayısıyla kârlarını paylaşmak durumundaydı.

1525 Pavye Muharebesi'nde Fransa kralı I. François esir düşmüş, Kanuni Sultan Süleyman'ın siyasi müdahalelerinin ardından 1526 Mohaç Zafere ile V. Charles'ın Avrupa'daki gücünün kırılması neticesinde serbest kalmıştı. Bu gelişmelerin ardından Fransa ve Osmanlı Devleti arasında yakın münasebetler kurulmuştu. Osmanlı sultanı ile olan dostluğundan istifade etmeye çalışan I. François, İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla İbrahim Paşa ile bir kapitülasyon metni hazırlattıysa da, bu taslak tek taraflı taahhüt şeklinde düzenlenen Osmanlı kapitülasyon tekniğine aykırı olarak ikili andlaşma suretinde olup, bağlayıcı hükümler taşıdığından Kanuni Sultan Süleyman tarafından tasdik olunmamıştır.⁽⁴⁾ Osmanlı arşivlerinde bu kapitülasyonların muteber olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur.

Fransa'da bulunan nüshası ise hazırlanan söz konusu taslaktan ibarettir.⁽⁵⁾

Fransızlara ancak 1569 yılında, Kıbrıs seferinin hemen arefesinde Venedik'le muharebede taraflılıklarını sağlamak için kapitülasyon verilmiştir. Bunu 1580'de İngilizler, 1612'de Hollandalılar takip etmektedir. 1572'deki St. Bartholomew katliamı ile bir gecede binlerce Protestan Hristiyan'ı öldüren Fransızlar Osmanlı Devleti nezdindeki itibarını kaybetmeye başlamıştır. 1571 İnebahtı mağlubiyetinden sonraki Papalık-Venedik-İspanyol ittifakı ise Osmanlı Devleti'ni Hristiyan ülkeler arasından müttefik aramaya itmekteydi. Papa, Osmanlı Devleti'ne kurşun, çelik, kalay ve barut gibi stratejik harp malzemelerini satma ambargosu koymuştu.⁽⁶⁾ İlk olarak İspanya ile ortak düşman olması dolayısıyla bu ambargoyu delebilecek olan Protestan İngiltere ile münasebetler gelişti. Yüksek bordalı ve 30-40'dan fazla bronz top taşıyabilen, ateş gücü yüksek, burton (bretoni) adlı İngiliz kalyonlarının Venedik kadırgalarını Akdeniz'de kolaylıkla bertaraf etmesi de Osmanlı kaptanlarını ziyadesiyle etkilemekteydi. Kraliçe Elizabeth'in dostluk ve işbirliği mesajlarını içeren mektubun gelmesiyle İngiltere'ye de kapitülasyonlar verildi. Fransız kapitülasyonundaki maddelere ilaveten, İngiltere tüccarına 95 yerine % 3 gümrük vergisi konulmak suretiyle İngiltere'ye en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsü de tanınmış oluyordu.

Katolik İsyanyolların istilasından 1574'de kurtulan Hollanda ise dünya ticaretinde hızla ilerleyerek 17. asrın başında önemli bir deniz gücü oluşturmuştu. Akdeniz limanlarında ticaret yapabilmeleri için Hollanda'nın da Osmanlı pâdişâhından kapitülasyon alması gerekiyordu. İstanbul'daki Fransız ve İngiliz elçilerinin muhalefetine rağmen denizcilikteki üstünlükleri ve dostluk mektupları dikkate alınarak 1612 yılında da Hollanda'ya kapitülasyon verilmiştir. Fransa, İngiltere ve Hollanda kapitülasyonları zaman içinde yenilenerek, bazı maddelerin ilavesiyle genişletilmiştir. 1740 yılında

(2) Mahmut Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, sayı 25 (1982), 211-224.

(3) Halil İnalcık, "İmtiyazat", *EP*, Leiden: Brill, 1971, c. 3, s. 1181.

(4) Halil İnalcık, "İmtiyazat", s. 1183. Zaten bundan kısa bir süre sonra da (15 Mart 1536) İbrahim Paşa idam edilmiştir.

(5) Yanlışlıkla ilk kapitülasyon olduğu farzedilen metnin Türkçesi için bakınız: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih*, Ankara: A.Ü. Hukuk Fak. Yay., 1953, s. 9-15.

(6) Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, New York: CUP, 1994, s. 366.

ise mahalli otoritelerle tüccarın ihtilaflarına son vermek için tarife sistemine geçilmiştir. Ayrıca kapitülasyonların her pâdişâhın yenilemesi usulünden vazgeçilerek süresiz olarak muteber sayılmıştır.⁽⁷⁾ Zaten bu tarihten sonra Osmanlı Devleti kapitülasyonların kendi aleyhine işlemeden oldukça zarar görecektir. Artık devlet sadece siyasi menfaat sağlayacağı ülkelere kapitülasyon vermek durumunda değildir. Kapitülasyonları tek taraflı olarak ilga edilmemesi bir yana sürekli yeni devletlerin eklenmesiyle Osmanlı toprakları bir açık pazar durumuna düşmüştür. Ancak I. Dünya Harbi'ne girildiğinde 1 Ekim 1914'de kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmıştır.⁽⁸⁾

Kapitülasyonların Mahiyeti

Kapitülasyon verilirken Osmanlı devlet adamları şu üç önemli faktörü göz önünde bulundurdular:

- İslam fıkhnının ilkeleri,
- Müracaat eden devletten beklenen siyâsî avantajlar,
- Osmanlı Devleti'nin iktisâdî ve mâlî menfaatleri.⁽⁹⁾

Osmanlı Devleti harbi devletlere verdiği ahdnâmelerin genel çerçevesinin İslam fıkhnının kurallarına uymasına azami gayret sarfetmiştir. Kur'an'daki "eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et, çünkü O çok işi işiten, pek iyi bilendir"⁽¹⁰⁾ ayeti gereğince öncelikle karşı devletin elçisini gönderip dostluk ve iyi niyetlerini bir mektupla bildirmesi beklenirdi. Bu durum ahdnâmelerin dibaçesinde açıkça ifade olunmaktadır.⁽¹¹⁾ Karşılığında Osmanlı sultanı Allah'ın huzurunda bir yemin (ahd) ile verdiği "aman"ı ve dostluğu sürdürmeyi taahhüt ederdi.⁽¹²⁾ Muhatabın dostluk ve iyi niyet kuralını ihlal etmesi durumunda yine İslam hukukuna göre pâdişâh tek taraflı olarak verdiği amanı kaldırma hakkına sahipti.⁽¹³⁾

Pâdişâhın şahsen verdiği bütün diğer hak ve imtiyazlar gibi ahdnâmeler de berat şeklinde yazılırdı. Bu nedenle muteber sayılması için her pâdişâh tahta çıktığında yenilenmesi gerekiyordu. Fakat uygulamada süreklilik sağlanmıştır. Sadece talep üzerine ve makul görüldüğünde ilave maddeler eklenmesi durumunda yeni bir vesika yazılarak teslim edilmiştir.

Kapitülasyonların Hukûkî Üstünlüğü

Günümüz milletlerarası andlaşmalarında olduğu gibi Osmanlı hukukunda da ahdnâmeler, kanunnameler ve mahalli kanunlardan üstün tutulmuştur. Bir ahdnâme verildiği zaman fermanlar gönderilerek kadılar ve mahalli otoriteler bundan haberdar edilirdi. Fakat ilk zamanlar tüccar ile mahalli otoriteler arasında yine de ihtilaflar sürmekteydi. Mesela gümrük oranları, bir gümrük bölgesinden diğerine değişmekte idi. Halbuki ahdnâme ile tek bir gümrük oranı konulurdu. Bu sebeple gümrük eminleri ile tüccar arasında daima ihtilaf çıkmakta ve şikayetlere yol açmaktaydı. Gönderilen fermanlarda ahdnâmedeki ilgili madde hatırlatılarak fazla gümrük talep olunmaması tenbih edilmektedir.

Müste'min Topluluğa Tanınan Haklar

Resmen tanınan bir topluluğun liderine berat verilerek, vazife ve salahiyet sınırlarının belirtilmesi ile *tâife* veya *millet* statüsü belirlenmiş olmaktadır. İstanbul'daki mukim elçiler, Osmanlı Devleti tarafından, kendi devletlerinin milli menfaatlerini

(7) Osmanlı Devleti'nin verdiği kapitülasyonların tam bir listesini ve ahdnâme metinlerinin tamamını tek bir kaynaktan elde etmek mümkün değildir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Duvâli Ecnebiye Defterleri'nde 17. asrın sonlarından itibaren ahdnâme suretleri bulunabilir. 1294-1298 yıllarında İstanbul'da yayınlanan beş ciltlik *Muabedat Mecmuası* ise derli toplu olmakla beraber kapitülasyonların ilk versiyonları yer almamaktadır. Eserin başımında da sıkça hata ve eksikliklere rastlamak mümkündür. Tam bir liste oluşturmak için gerekli eserlerin listesi için: Halil İnalçık, "İmtiyazat", s. 1189.

(8) G. De Bernhardt tarafından İstanbul'dan İngiliz hükümetine yazılan 30 Aralık 1908 tarihli raporda aslında "mevcut bağımsız devletler arasında sadece Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya doğrudan kapitülasyonlar verildiğini" itiraf etmektedir. *Public Record Office*, Confidential No: 9561.

(9) Halil İnalçık, "İmtiyazat", s. 1179.

(10) *Erfal Suresi*, 61.

(11) 988/1580 tarihli İngiliz Ahdnamesi: "...Vilhelmuş Harborne nâm ademiniz ile mektuplar gönderüb âdemleri sâbika âsî-tane-i saâdet-aşîyanımıza gelüb izhar-ı ubudiyet ve ihlas ve iş'ar-ı rukiyyet ve ihtisas eyleyüb ol taraftan âdemleri ticaret için memâlik-i mahrûsemize gelüb gitmek bâbında isucâze eylemeğün..."

1091/1680 tarihli Hollanda Ahdnamesi: "...Hollanda ve Zelande ve Utreht... ve nice memleketin Üstadı Ceneralleri ve hakimleri taraflarından nâme-i sadâkat-hitâmeleri ile muteber elçileri vusul bulub irsal olunan nâmeleri mütâlaa kılub mefhumunda arz-ı ihlas ve ihtisas eylemek kusvâ-yı âmâlleri olub..."

(12) "...ben dahî dostluğu kabul edüb ahd u yemin edenim ki yerleri ve gökleri halk eden hüdâyî muîn celle celâlehü ve 'âmme nevâlehu ve lâ ilâhe ğayruhu hakkıçün ve ecdâd-ı izâ-mum enârahü teâlâ berâhininihimin erâh-ı şerifelericün bu taraftan dahî hilâf-ı ahd u misak ve muğayır-ı ahd u ittifak eylemiş olmayub işbu ahdnâme-i hümayun saâdet-makrûnumun mazmûn-ı şerifi ile amel oluna..."

(13) *Teube Suresi* 12: "Eğer andlaşmalarından sonra yeminlerini bozarlar ve dininize saldırırlarsa, küfrün önderlerine karşı savaşın. Çünkü onların yemin diye birşeyleri yoktur."

takip eden diplomatlar yerine, bir cemaat lideri veya esnaf kethüdası gibi, kendi vatandaşlarının işlerini takip eden genel bir mümessil şeklinde telakki edilmişlerdir.⁽¹⁴⁾ Daimi elçi ve konsoloslara gümrük muafiyetleri, mesken masuniyeti ve hudut harici statüsü⁽¹⁵⁾ gibi imtiyazlar tanınmasına rağmen nihâî tahlilde, bağlı buldukları devlet yetkililerine değil de Osmanlı Devleti'ne tabi imiş gibi muamele görmüşlerdir.

Konsololar

Konsololar kendi milletine ait meseleleri halletmek üzere pâdişâhın verdiği bir berat ile yetkili kılınırdı.⁽¹⁶⁾ Kendisi, hizmetçileri ve hayvanları evinde, yollarda her türlü müdahaleden masun tutulmuştu.⁽¹⁷⁾ O milletin tebasından hiç kimse konsolosun izni olmadan limandan ayrılamazdı. Tebası arasında meydana gelen ihtilafları kendi ülkesinin kanunlarına göre çözmeye ve karar vermeye yetkiliydi.⁽¹⁸⁾ Kendi bölgelerindeki limanlar arasında seyreden kendi ülkesine ait gemilerden konsolosluk harçları tahsil edebilirdi. Diğer Akdeniz ülkelerindeki konsololar tüccar, gemici ve kapitanların sadece özel işleri ile meşgullerdi. Osmanlı Devleti'nde bulunan konsololar ise hem diplomatik, hem de ticarî faaliyette bulunuyorlardı.⁽¹⁹⁾ İstanbul'da elçi ikamet ettiğinden ayrıca konsolos bulunmazdı.

Elçi ve konsolosların diplomatik statülerinin yanısıra kendi vatandaşlarının temsilcisi durumunda addedildiklerinden bahsetmiştik. İlk devirlerde tüccar ekseriyette olduğundan konsolosların tayininde ticaret kumpanyaları etkili olmaktadır. Çünkü bunlar kendi hükümetlerinden düzenli maaş alan personel değildiler. 17. yüzyılın sonlarına doğru diplomatik ağırlıkları artacak ve tüccarın etkisinden kısmen kurtulacaklardır.⁽²⁰⁾ Konsolosların tayinindeki usuller bir ülkeden diğerine değişmektedir.⁽²¹⁾

Elçiliklerle birlikte konsolosların emniyeti, yeniçeriler arasından tayin edilen kişilerce sağlanır, bunlara *yasakçı* adı verilir. Elçi ve konsololar yasakçıları kendileri seçebilirler,⁽²²⁾ tabii masraflarını da elçilikten öderlerdi. 19. asırda yasakçı yerine *kavas* tabiri kullanılmaya başlamıştır.

Tercümanlar

Müste'min tüccardan birinin davası, mahkemede tercümanı hazır olmadıkça görülemezliği esası kabul edilmiştir. Müste'min tüccarın davalara tercüman gelene kadar bekletilecektir.⁽²³⁾

Konsoloslara tanınan ticarî imtiyazlar ve vergi muafiyetleri tercümanlar ve oğullarına da tanınmıştı. Tabiatıyla bu muafiyetler tercümanlara bazı üstünlükler sağlıyordu. Mahalli kadılar tercümanların kanıştığı davalara bakamazlardı. Muhakemelerinin Divân-ı Hümâyün'da yapılması imkanı verilmişti. Bu imtiyazlar bilhassa zimmî statüsündeki Osmanlı tebasını tercümanlık beratı almaya cezbediyordu. Konsololar kendi teklif ve talepleri ile istediklerine tercümanlık beratı alabildiklerinden, suistimallere açıktı. 18. asrın sonunda Halep'de yapılan bir teftişte 1.500 kişiye tercümanlık beratı verildiği tespit edilmiştir. Vergilerden muaf tutulmak

(14) Halil İnalçık, "İmtiyazat", *El2*, s. 1180.

(15) Extraterritoriality.

(16) "...iskelelere gelüb giden Nederlandalı'nun umûr-ı mesâlihlerin görmek için berat-ı şerifimle konsolos tayin olunan Corci makamına vardıkda hilaf-ı ahdnâme-i hümâyün bir vechile rencide ve remide etdirilmeyüb..." *Felemenk Ahdnâme defteri*, belge no: 83.

(17) Konsolosların bu hakları İngilizlere 1601, Fransızlara 1604 yılında yenilenen ahdnâmelerinde ilave maddelerle, Hollandalılara ise 1612 tarihli ilk kapitülasyon ile sağlanmıştır. Önceki ahdnâmelerde bu husus yazılı değildir. 1625'de Amsterdam'da kurulan Levant Company Müdürlüğü (Directeuren van den Levantschen Handel en de Navigatie op de Middellandsche Zee) konsolosların diplomatik statüsünden bahsederken, Hristiyan dünyasındaki konsolosların, Osmanlı Devleti'nde sağlanan en küçük imkanlardan bile mahrum olduğunu rapor etmektedir. Bosscha Erdbrink, *Ottoman-Dutch Relations*, Ankara:TTK, 1975, s. 28.

(18) "...Ve Netherlanda vilâyetlerinden olanları dava ve husumeti vaki olub dem-i diyet davaları olursa elçileri ve konsolosları ayinleri üzere görüb fasl edüb kadılardan ve zabıterden bir ferd dahl u ta'arruz kılmayalar". *Felemenk Ahdnâme Defteri*, madde 3.

(19) Bülent An, *Conflicts Between the Dutch Merchants and the Ottoman Local Authorities According to the Felemenk Ahdnâme Defteri Dated 1091/1680*, Yayınlanmamış master tezi, Bilkent Üniversitesi, 1996, s. 31.

(20) Robert Mantran, *17. Yüzyılın ikinci Yarısında İstanbul*, Ankara: 1990, s. 145.

(21) Konsolosların tayininde her devletin uygulaması için bakınız: Niels Steensgaard, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review*, c. XV, 1-2, 1967, s.25-36. Steensgaard, sonuç kısmında (s.54), mahalli idarecilerle zimmî reayanın ilişkilerinden kaynaklanan şikayetleri delil göstererek, sonraki durumları kapitülasyonlara bağlamasını mübalağalı bulmaktadır. Steensgaard'a göre ahdnâmelerdeki ilgili maddeler konsolosların statüsünün sadece bir kısmının belirlemektedir. Halbuki konsolosların ellerine verilen ve vazifesini icra etmesi için gerekli olan beratlarda teferruatlı olarak hak ve selahiyeleri açıkça yazılıdır.

(22) "...Ve elçileri ve konsolosları yasakçılardan ve tercümanlardan istedikleri kimesneyi... istihdam eyleye, yeniçelirelerden ve gayrından istemedükleri kimesneler hizmetlerine karışmayalar" *Felemenk Defteri*, madde 9.

(23) "Nederlandalı ile bir kimesnenin niza'ı olsa kadıya vardukda Netherlandalı'nun tercümanı hazır bulunmaz ise kadı davaları istüma'e emeye." *Felemenk Defteri*, madde 34.

için zımnî tüccar rüşvetle tercümanlık beratını almaktaydı. Sayıları arttıkça kontrol edilemez hale geldiklerinden, 1787'de reisülkütuba gönderilen bir emirde tercümanların sıkı takip edilerek başka şehirlerde oturmalarına ve esnaflıkla uğraşmalarına mani olması istenmektedir.⁽²⁴⁾

Cottimo

Elçiler ve konsolosların kendi ülkelerinden aldıkları cüz'i tahsisatlar, masraflarını karşılamaktan çok uzaktı. Paşaların ve mahalli otoritelerin bazen talep ettikleri usulsüz ödemeler ve hediyeler elçilere büyük mali külfet getiriyordu. Kendi milletlerine tabi birisinin işlediği suçların da tüm topluluktan tazmini istenebiliyordu. Talep edilen meblağ ödenmediğinde hapse girmek tehlikesi dahi vardı. Bütün bu masrafları ve elçilik harcamalarını karşılamak için ticarete tabi eşyadan, İtalyanca cottimo veya bailaggio tabir edilen elçilik ve konsolosluk hakkı alınmaktaydı. Osmanlı hükümeti bunun miktarını her devletin kendisinin tayini hususunda serbest bırakmıştı.⁽²⁵⁾

246

Fransız elçisinin masraflarının bir kısmı kral, kalanı da Marsilya Ticaret Odası tarafından karşılanmakta idi. Fazla harcamalar sürekli mesele çıkarıyordu. Nihayet 1691 yılında tüm harcamaların Fransız hükümeti tarafından karşılanması kararı ile Fransız tebası ve tüccar arasındaki ihtilaflar son bulmuştur.⁽²⁶⁾

Venedik balyozu ve elçilikteki memurlar da Venedik'e mal götüren gemi ve kervanlardan alınan vergilerle geçinmektedir. Fakat Venedik'in Osmanlı Devleti ile harb halinde olduğu zamanlarda İstanbul'daki balyoz ne Venedik'e giden ne de oradan gelen başka ülkenin tüccarından cottimo talep edemediğinden büyük kayıplara uğramaktaydı.⁽²⁷⁾

Hollanda ve İngiltere elçileri ise limana indirilen mal üzerinden bir pay alırlardı. Malın kıymeti üzerinden alınan bu vergi % 1-2 civarında idi.

Elçi ve konsoloslar için büyük bir gelir kalemi teşkil eden bu tahsilat Fransa, İngiltere ve Hollanda elçileri arasında büyük rekabet ve mücadeleye sebep olmuştu. 1569 yılında verilen ahdnâme ile Venedik ve Ceneviz haricindeki tüccar, Fransız bayrağı altında Osmanlı limalarına gelebiliyordu. 1580'deki kapitülasyon ile bundan sonra harbî

milletlerin İngiltere bayrağı ile ticaret yapmaları kabul edilmişti. Dolayısıyla elçilik ve konsolosluk hakkını İngilizler toplayacaktı. 1612'de de Hollanda'ya ahdnâme verildiği vakit İngiliz elçisi buna şiddetle itiraz etmiştir. Bu hak İstanbul'daki elçiler arasında en ziyade müsaadeye mazhar millet statüsünü de belirliyordu. Harbî milletlerin hangi ülke bayrağı ile gelecekleri uzun süre ihtilaf konusu olmuş, bu hak birkaç defa Hollanda ile İngiltere arasında el değiştirmiştir.

Haric-i Hudut Statüsü (Extraterritoriality)

Bir Osmanlı tebası ile bir müste'min arasındaki davalar Osmanlı mahkemelerinde kadı tarafından görülürdü. Fakat kapitülasyonlarla ecnebi tebanın aralarındaki özel hukuka giren davalarına, elçi ve konsolosları tarafından kendi ülkesinin kanunlarına göre bakılması sağlanmıştır. Fransız hükümeti Osmanlı topraklarında bulunan tebasının bu tür davaları için tafsilatlı kanun ve yönetmelikler hazırlamıştır.⁽²⁸⁾ Hollanda da 1675 yılında hazırladığı Levant Kumpanyası yönetmeliğine adli idare maddelerini ilave etmiştir.⁽²⁹⁾

Şahısların Hakları

Osmanlı Devleti'nin dış ticaret hacmi büyüdükçe, ticaret için gelen yabancı tüccar ve ecnebi topluluğun sayısı artmaya başlamıştır. Yeni ahdnâmeler verildikçe şahısların haklarını garanti altına alacak yeni maddelerin ilave edildiği görülmektedir. Bir müste'min ticaret maksadıyla limanlara gelir, serbestçe alış-verişini yapardı. Diğer şehirlere de ticaret maksadıyla seyahat imkanı tanınmıştı. Hiç kimse kendisini esir edemez, mallarına ganimet olarak el koyamazdı. Pratikte kolaylık sağlanması bakımından kendisine pâdişâh tarafından *mürurname* adıyla bir vesika verilir. Müste'min tüccar

(24) 8 Muharrem 1201/1787 tarihli bütün elçiliklere gönderilmiştir. *Felemenk Defteri*, s. 1.

(25) "...tüccar tayifesi... getürdükleri ve alub gittikleri gümrük alıngelen meta'dan elçilik ve konsolosluk hakkın Nederlanda Üstadı Ceneralleri vaz' ettikleri adet üzere elçiye ve konsoloslarını vereler" *Felemenk Defteri*, madde 13.

(26) R. Mantran, *ibid*, s. 153-154.

(27) R. Mantran, *ibid*, s. 133-134.

(28) Halil İnalcık, "İmtiyazat", s. 1181.

(29) Bosscha Erdbrink, *Ottoman-Dutch Relations*, Ankara: 1975, s.29; Alexander De Groot, *Ottoman Empire and Dutch Republic*, Leiden:1978, s. 221.

car bu vesikayla Osmanlı topraklarında seyahat eder, hatta seyahati esnasında eşkıya tehlikesi olan yerlerde kendilerine kimsenin zarar vermemesi için Müslüman kıyafeti giymesine ve silah taşımaya dahi müsaade edilirdi.⁽³⁰⁾

Müste'minin malları da garanti altında idi. Osmanlı topraklarında öldüğü takdirde mallarına el konmaması ve vasiyet ettiği kimseye veya kendisiyle gelen bir tüccar arkadaşına verilmesi, yoksa konsolosu vasıtasıyla memleketine gönderilmesi sağlanıyordu.⁽³¹⁾ Osmanlı kanunlarına göre edip kimsesi olmayanların mallarına devlet hazinesine aktarılacak üzere el konulurdu. Yabancı tüccarın mallarını korumak için böyle bir madde konulmuştur.

Bir de ölen tüccarın mallarından pay alabilmek için bazı kişiler çıkıp vefat eden adamın bana şu kadar borcu vardı diye iddiada bulunurdu. Bunlara mani olmak için her türlü borcun kadiya tescil edilerek huccet⁽³²⁾ alınması şartı getirilmiştir. Huccetsiz borç talepleri kabul edilmeyecek ve açılan davalar kadi tarafından dinlenmeyecektir. Tüccarın kendisine de haksız yere borç isnad edilerek dava edilmesi mümkündür. Bilhassa tam geminin limandan ayrılacağı zaman bir Osmanlı tebasının yanına iki yalancı şahid bulup, borç isnadıyla yabancı tüccarı dava etmesi durumunda seyahati engellenerek kadi önünde davası görülmek durumunda kalırdı. Bunu bilen bazı fırsatçılar sıf tüccardan para sızdırmak gayesiyle "dava ederim" diye korkuturlar, o zavallı da bir an evvel kurtulup mahkemeye düşmemek için para vermek zorunda kalırdı. Bunlara mani olmak için yine iddiayı huccetle ispat şartı vardır.⁽³³⁾

Borç ve alacakların şahsiliği ilkesi de ayrıca kabul edilmiştir. Birinin borcu için eğer kefil olmuşsa aynı milletin tebasından başka bir tüccar sorumlu tutulmayacaktır.⁽³⁴⁾ Herkes sadece kendi borcundan mesul olacak, kefil olması durumunda ise kadiya gidilerek sicile işlenip huccet alınacaktır. Görüldüğü üzere kadılar muhakeme etmenin yanı sıra noter hizmeti de vermekteydi. Bu tür huccetler için kadiya ödenen harçlar 17. asırda 15-25 akça arasında değişmektedir.⁽³⁵⁾

Yabancı tüccardan para koparmanın bir diğer yolu da bize küfür etti diyerek iki şahitle birlikte kadiya şikayet etmektir. İslam'da ağıza küfrene büyük suçlardan telakki edildiği için bunu isnad et-

mek suretiyle tüccar mahkemeye sürüklenir, karşılığında para alınarak davadan vazgeçilmesi yoluna başvurulurdu. Ahdnâmeye göre bu husus da mahkemede dinlenilmemesi gereken maddeler arasında yer almıştır.⁽³⁶⁾

Muhtelif tarihlerde yayınlanan fermanlarla içki yasağı getirilmişken müste'minlerin kendi ihtiyaçları için şarap teminine serbestlik tanınmıştır. Elçi ve konsolosların her sene tayin edilen miktarda şarabı mahzenlerinde muhafaza etmeleri için izin verilmektedir.⁽³⁷⁾

Denizde Aman

Ahdnâme verilen bir ülkenin gemilerine denizde de seyr-ü sefer sebestliği tanınmıştır. Tüccara her türlü korsanlık ve esir alınmaya karşı garanti verilmektedir. Osmanlı Devleti'nin denizlerde hakiyeti Ege Denizi, Karadeniz, Boğazlar ve Otranto Geçidi'ne kadar uzanmaktaydı. Bu bölgeler *darü'l-İslam* kabul edilmiştir.⁽³⁸⁾ Gelen gemiler bilhassa Cezayir korsanlarının saldırılarına karşı emniyet içinde olacaklar ve ne mallarına, ne de canlarına karşı bir taarruzda bulunulmayacaktır. Herhangi bir surette esir alınanlar derhal serbest bırakılacaktır. Bu hüküm eskiden esir alınanlara da teşmil edilmiş, ülkenin her tarafına fermanlar gönderile-

(30) "...esna-yı tarik kendüyü korumak için Müselman libası giyüb ve alat-ı harb getürdüğün bir ferd rencide ve remide eylemeyüb..." *Felemenk Defteri*, vesika: 88.

(31) "eğer biri mürd olsa emval ü esbabını kime vasiyyet eder ina ana verile, vasiyyetsiz mürd olanlar elçileri ve konsoloslan marifetiyle evvel yerlü yoldaşına verile" *Felemenk Defteri*, madde 27.

(32) *huccet*: borç senedinin kadi tarafından verilen tasdikli vesikası. Dava konusu olmayıp noter tasdiki mahiyetinde kadının bir suretini sicile işleyip onayladığı her türlü belgeye huccet adı verilir.

(33) "...bey'ü şıra ve ticaret ve kefalet hususlarında... kadiya varub sebet-i sicill etdürüb huccet alalar. Sonra niza' olur ise mücerred celb ü ahz u celb için ettikleri davalar istima' olunmaya". *Felemenk Defteri*, madde 28.

(34) "...Nederlandaludan biri medyun olsa deyni borçludan alunub ana kefil olmayan ahan tutulub talep olunmaya." *Felemenk Defteri*, madde 26.

(35) Huccet harçları için bakınız: Halil İnalcık, "Adaletnameler", *Balgeler*, Ankara: TTK, 1965, s. 78.

(36) "...bazı kimesneler bize şetm eylediniz deyu iftira edüb hile ve hud'a ile mücerred celb ü ahz için ettikleri davaları istima' olunmaya ve ol vechile hilaf-ı şer'-i şerif rencide olunmayub men' olunalar". *Felemenk Defteri*, madde 29.

(37) "...ve sakin oldukları evlerinde kendülerin ve ademlerinin kefaf-ı nefsleriçün şıra sıkub hamr ettiklerinde kimesne mani olmaya" *Felemenk Defteri*, madde 10. "Elçi-yi mezbur arz-ı hal gönderüb kendünün ve ademlerünün kefaf-ı nefsleriçün her sene İstanbul'a karib iskele ve yalılardan akçasıyla iftira edüb Galata'da vaki menziline getürdüğü yedi bin medre hamra kimesne mani olmamak babında hüküm-i şerifim nica eumeğin... müdahale olunmamak için yazılmışdır." *Felemenk Defteri*, vesika 4.

(38) Halil İnalcık, "İmtiyazat", s. 1181.

rek, ahdnâme verilen ülke tebasından daha önce esir alınan var ise serbest bırakılması emredilmiştir.⁽³⁹⁾ Fırtınadan zor durumda kalan gemilerine de her türlü yardım yapılacak, gemileri karaya vurduğu takdirde canları ve malları emniyete alınacak, mahalli yetkililer kendilerine yardım edeceklerdir.⁽⁴⁰⁾

Ticaret ve Nakliye Hürriyeti

Osmanlı Devleti, "Bolluk ekonomisi"nin şartlarına göre hareket ettiğinden, kendi tebasının darlık çekmemesi için ihracata bazı sınırlamalar getirirken ithalatı da tamamen serbest bırakmıştır.⁽⁴¹⁾ Böylece bir taraftan her türlü malın piyasada bol ve ucuz olarak teminini sağlarken diğer taraftan gümrük vergisi dolayısıyla hazineye gelir temin ediliyordu. Kapitülasyonlar Osmanlı devlet adamları tarafından faydalı görüldüğünden Avrupa'nın merkantalist ülkelerine memnuniyetle verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde o zamanlar bugünkü manada ülkenin ödemeler ve ithalat-ihracat dengesi gözetilmiyordu. Yerli üretime korumacılık getirmenin aksine ithalat teşvik edilmekteydi. Osmanlı hükümeti kapitülasyon verdiği devletin tüccarına bu görüşten hareketle tam bir ticaret kolaylığı sağlamıştır. Gümrük vergisini ödemek şartıyla her türlü malın ülkeye getirilmesi serbesttir. Fakat dışarıya mal çıkarılması bazı sınırlara tabidir. Buğday başta olmak üzere temel ihtiyaç mallarının ihracatı genellikle yasaktır.⁽⁴²⁾ Hele harp zamanı ve kıtlık halinde bu yasak sıkı sıkıya kontrol edilmektedir. Buna rağmen kaçak olarak hububat satılmasına sıkça rastlanmaktadır.⁽⁴³⁾

Tüccar karadan ve denizden gelip istediği gibi mal alıp satabilir. Parasıyla aldıkları yiyecek, içecek ve giyeceklerine kimse müdahale edemez. Fiyat hususunda da yabancı tüccar korunmaktadır. Mallarını geçerli olan narh üzerinden satın almaları ve kendilerinden fazla fiyat talep edilmemesi hükme bağlanmıştır.

Kapitülasyonlarla sağlanan ithalat serbestliği, piyasada mal bolluğu yaratılmakla beraber dışarıdan gelen ucuz kumaş ve benzeri ürünler bir süre sonra yerli esnafa zarar vermeye başlamıştır. Hammadde alıp mamul madde getiren Avrupa tüccarı 17. asrın sonuna doğru kaliteli ve ucuz ürü-

nüyle Osmanlı piyasasına hakim olmaya başlamıştır. Lonca sistemiyle fiyatı, ürünü ve esnaf sayısı kontrol altında tutulan yerli üretim, Avrupa'yla rekabet edemez hale gelmiştir. Bu gelişmeler 19. asrda sanayi ürünlerinde yerli esnafın neredeyse piyasadaki tamamıyla silinmesiyle sonuçlanacaktır.

Gümrük Bölgeleri ve Gümrük Vergileri

Osmanlı coğrafyası değişik gümrük bölgelerine ayrılmıştır. Her gümrük bölgesinin de farklı idaresi ve gümrük vergi nisbetleri vardır.⁽⁴⁴⁾ Bu bölgeler ayrı birer mali birim halinde mukataa ile iltizama verilir. Bir bölgenin işletmesini alan gümrük emini, belirlenen şartlar dahilinde vergileri toplar, buna mukabil devlete daha önce peşin bir meblağ öderdi. İstanbul gümrüğü Rumeli'nde Karadeniz kıyısındaki Varna'dan Gelibolu'daki Kilitülbahr'e, Anadolu tarafında Boğaz'daki Yoros'dan Aydın'a kadar uzanırdı. 1477'de İstanbul gümrüğü Antalya'ya, 1482'de ise Sinop ve Samsun'a kadar genişletilmiştir.⁽⁴⁵⁾ İç kesimlerdeki gümrük bölgeleri ise kervan yolları üzerinde oluşturulmuştu. Kervanlar tespit edilen güzergahları takip etmek ve belirli merkezlerde gümrüklerini ödemek mecburiyetinde idi. Mahalli idarecilerin suistimallerini önlemek ve tekrar vergi talep edilmemesi için tüccara *eda tezkiresi* denilen bir belge verilir.⁽⁴⁶⁾ Bir gümrük bölgesinde gümrük bir defa ödenir, aynı bölge-

(39) "...Nederlanda'ya tabi olan vilayetlerden esir alurlar ise itlak olunub mallan dahi verile... ve memalik-i mahrusemizde şimdije degin olan esirleri itlak oluna." *Felemenk Defteri*, madde 17 ve 19.

(40) "...memalik-i mahruseme emn ü eman üzere gelüb gidüb deryada furuna ve muzayaka verdikde lazim olanlara eğer hassa gemiler halkıdır ve gayrıdır muavenet eyleyeler", "...eğer şiddet-i rüzgar olub gemilerini derya karaya atar ise beğler ve kadılar ve gaynlar muavenet edeler ve kurtulan emval ü esbab gerü kendülere verülüb..." *Felemenk Defteri*, madde 22 ve 25.

(41) Osmanlı ticaret merkezleri, ticaret yolları, hükümetin ekonomik düzenlemelerdeki rolü için bakınız: Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M.A. Cook, Oxford: Oxford Univ. Press, 1978, 207-218.

(42) Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge:1994, s. 46.

(43) Arşivde bu tür kaçakçılığa dair pek çok kayıttan iki örnek: "limye kadesine hüküm ki; ...bundan akdem defaüle ahkam-ı şerif gönderülüb kafire tereke verilmeye deyü tenbih olunmuşdur... Buyurdum ki taht-ı kazanda küffar canibine tereke vermiş kimesneler var ise ele getirüb habs eyleyüb vuku'ü üzere yazub südde-i sa'adetime arz eylesin." *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri* 3, No 967.

(44) Gümrük bölgelerindeki vergi nispetleri için bakınız: Halil İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, The Customs Register of Caffa 1487-1490*, Harvard Univ. Press, 1995, s. 95-96.

(45) Halil İnalcık, *ibid.*, s. 81.

(46) İran'dan gelen kervanların yol güzergahı ve ipekten alınan gümrük için bakınız: Halil İnalcık, *ibid.*, s. 91-92.

deki diğer şehirlere yapılan nakliyattan tekrar vergi alınmazdı.

Limanlara inen mallardan kıymet üzerinden (*ad valorem*) vergi alınmaktadır. İnen malın değerini tahmin eden gümrük emini bundan ahdnâme ile belirlenmiş oranda vergi tahsil ederdi. Ancak ahdnâmede, eminlerin fazla vergi almak için malın değerini yüksek tutmamaları tenbihlenmiştir. Buna rağmen tüccar ile gümrük eminleri arasında kıymet tahmininde daima ihtilaflar yaşanmaktaydı.⁽⁴⁷⁾ Avrupa ülkelerinin ısrarlı talepleri sonucu bugünkü uygulanan tarife sistemine geçilmiştir.⁽⁴⁸⁾

Ticaretin oldukça canlı olduğu 15 ve 16. asırlarda Osmanlı piyasalarında büyük bir para darlığı vardı. Devlet gelir temin etmek için pâdişâh cüluslarında yeni para çıkardığında, tedavüldeki eski altın ve gümüş paraları külçe fiyatına toplar ve karşılığında yeni para verirdi. Aradaki fark hazineye irad kaydedilirdi. Buna ilaveten bazı açık gözler paraların kenarlarını kırarak elde ettikleri altın ve gümüşü Avrupa'ya ve İran'a kaçırdılar. Kalpazanların bastıkları sahte paraların yarattığı huzursuzluğu da eklediğimiz zaman para düzeninin çok büyük karışıklık ve hatta isyanlara sebebiyet verdiğini ifade etmek gerekiyor. Piyasadaki para darlığını gidermek için Osmanlı hükümeti her türlü altın ve gümüş paranın gümrüksüz olarak ithaline müsaade etmiştir. 16. asrın sonlarına doğru İspanyol ve Hollandalıların getirdiği Amerikan ve Meksika gümüşü Osmanlı pazarında da bolluk yaratmıştır. Bunun sonucu, 1584 enflasyonu ve fiyatların bir anda ikiye katlanmasıdır. Kapitülasyonlar vasıtasıyla Avrupa tüccarı gümrüksüz olarak para getirebildiklerinden bu ticaret kendilerine büyük kârlar sağlıyordu.⁽⁴⁹⁾ 17. asırda Hollanda'dan kiralanan gemilerle yapılan para ticareti ile çok miktarda kalp Esedi Gurusu⁽⁵⁰⁾ da Osmanlı piyasasına getirilmektedir.⁽⁵¹⁾ Osmanlı pazarlarında paranın satılma gücünün Avrupa'dakilerden yüksek olması ve Osmanlı hükümetinin dışarıya para ihracını yasaklaması dolayısıyla Avrupa'dan satın alınan mallar için Osmanlı topraklarından para çıkartılamazdı.⁽⁵²⁾

Limana gelen tüccar mahalli birtakım vergilerden de muaf tutulmuştu. İlk ahdnâmelerde "*âdet ve kanun üzere vergi ve nüsamları vereler*" ibaresiyle mahalli vergiler de talep edilirdi. 16. asrın sonlarından itibaren sadece gümrük vergisi ve elçilik ve

konsolosluk hakkını ödeme yükümlülüğü getirilmiş, diğer vergiler üzerlerinden kaldırılmıştır. Gemileri limandan ayrılırken tahsil edilen 300 akçalık selametlik resminden başka örfi harçlardan muaf tutulmuşlardır.⁽⁵³⁾ Mahalli idarecilerin baskılarından korunmak için de arama bahanesiyle sık sık gemilerinin kontrol edilmemesi kayıt altına alınmıştır.⁽⁵⁴⁾

Bir gümrük bölgesine mal getiren tüccar, malını orada satamayıp başka yerlere nakletmek istediğinde gümrük eminleri aynı mal ihraç ediliyormuş gibi tekrar vergi talep etmekteydi. Bu husus da sonradan bir maddenin ilavesiyle tüccar lehine düzeltilmiş ve aynı maldan ikinci defa vergi talep edilmemesi sağlanmıştır.⁽⁵⁵⁾

Tüccar ve Mahalli Otoriteler Arasındaki İhtilaflar

Kapitülasyonların uygulanması esnasında tüccarla mahalli otoriteler arasında pek çok ihtilaf

(47) Venedik balyozunun kıymet takdirine dair şikayetleri hakkındaki örnekler için bakınız: Daniel Goffman, "The Capitulations and the Questions of Authority in Levantine Trade 1600-1650", *Journal of Turkish Studies*, vol. 10, 1987, s. 156-157.

(48) Tarife sistemi her ülke için farklı tarihlere uygulanmaya başlamıştır. hollanda 1145/1732, (bakınız: *Flemenk Ahdnâme Defteri* s. 259-260, transkribe edilmiş liste için Bosscha Erdbrink, *ibid*, s. 292-301), Fransa 1740 tarihinde tarifeye tabii tutulmaya başlanmıştır. Tarife daha sonra diğer ülkelere de teşmil edilmiştir. Bu hususta bir örnek olmak üzere Selanik'teki mahalli yetkililere gönderilen ferman şu şekildedir: "...sen ki Selanik gümrük emine mâmâleyhsin Niderlanda tüccan yedlerinde olan emüayı değerinden ziyadeye tahmin ve olvehile alurum deyu daaddi etmekle kadimden beru bi'l-cümle emtia ve eşyayı ecnas ve enva'larıyla bahaların tahmin ve takvim olunub... tarife tabir olunur defter verilmekle..."

(49) "...geñürdükleri altın ve guruşan resmi gümrük alınmayub ...guruşunuzu akça kat' ederüz deyu rencide ve remide eylemeyeler", *Felemenk Defteri*, madde 1. Paranın rayici ve devletin aldığı tedbirler için bakınız: Bekir Sıtkı Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca para düzeni ile ilgili Belgeler", *Belgeler*, Ankara: c.IV, sayı 7-8, s. 49-78.

(50) Gümüş Hollanda parasının üzerinde arslan resmi bulunduğundan Esedi Gurusu adıyla anılırdı. Osmanlı Kuruluşuna göre daha az gümüş ihtiva ettiği halde parlak ve güzel görünüşünden dolayı itibar edilir, fakat halk ve esnaf bunu harca-yıp gümüşü fazla olan Osmanlı kuruluşunu elinde tutmayı tercih ederdi.

(51) Robert Mantran, *ibid*, s. 170.

(52) Ralph davis, "English Imports from the Middle East, 1580-1780", *Studies in the Economic History of the Middle East*, Edt. M. A. Cook, London, 1978, s. 193.

(53) "...ve hadis olan kassabiye ve refi ve bac ve yasakkulu alınmaya ve gemileri gıdiklerinde üçyüz akça selamedik resminden ziyade talep olunmaya." *Felemenk Defteri*, madde 15.

(54) "...kalyonları ve gemileri meta' yükledüp gümrüklerine bititemam verdiklerinden sonra mücerred celb ü ahz için gemilerin aramayalar ve ol vechile rencide eumeyeler", *Felemenk Ahdnâmesi*, madde 39.

(55) "...ve bey' için ihrac olunan meta'dan ma'da çıkarılmayub gemilerinde kalan meta'dan İstanbul'da ve her kangı iskelede olursa ahar iskelede alub giimeğe mani' olmayalar", *Felemenk Defteri*, madde 14.

çıkılmaktadır. Ahdnâme verildikten sonra bütün mahalli yetkililere ahdnâme şartlarını bildiren fermanlar gönderildiği halde kimi zaman suistimal, kimi zaman da şahsi menfaaları sebebiyle söz konusu ahdnâme şartlarının ihlaline rastlanmaktadır. Bu durumda tüccar elçisine müracaat etmekte⁽⁵⁶⁾ ve elçi vasıtasıyla pâdişâha müracaat edilmektedir. Osmanlı bürokrasisi içinde birçok kalemden geçerek ilgili katiplerce kontrol edildikten sonra haklı bulunursa şikayet konusunun halledilmesi için mahalli otoritelere ve kadıya pâdişâh tarafından ferman gönderilmektedir. Fermanlarda elçinin hangi hususta şikayeti vaki olduğu anlatıldıktan sonra söz konusu devletin ilgili ahdnâme maddesine aufta bulunularak gerekçesiyle birlikte ihâle son verilmesi emrolunmaktadır.⁽⁵⁷⁾

En sık rastlanan şikayetlerden birisi tüccardan fazla gümrük vergisi talep edilmesidir. Hollanda ve İngiltere'ye % 5 yerine % 3 gümrük vergisi konulduktan sonra gümrük eminleri eski orandaki vergi tahsilatını sürdürmekteydiler. Gümrük mukataaları iltizama verildiğinden, ihaleyi alan kişi, devlete taahhüt ettiği miktarı kazanabilmek için pâdişâhın verdiği ahdnâmenin hilafına mutad % 5'lik vergiyi tahsile devam etmektedir.

Yüksek gümrük vergisine ilaveten reftiye, kassabiye gibi diğer vergiler de talep olduğuna dair şikayetler çoktur. Ahdnâmelerde yabancı tüccar bu tür vergilerden muaf tutulduğundan, gemi yüklendikten sonra limandan çıkmak istediğinde ilave vergi talebi ile karşılaşıldığında İstanbul'a şikayet edilmektedir.

Diğer bir şikayet konusu, ölen birisi hakkında kendisine borçlu olduğuna dair iddiadır. Kimse-siz olarak yabancı bir memlekette ölen tüccarın malından pay kapmak için yapılan bu tür talepleri engellemek için önceden kadıdan huccet alma şartı getirilmiştir.

Osmanlı ve yabancı paraların değeri üzerinde de sıkça anlaşmazlık çıkmaktadır. Osmanlı topraklarına para getirmek serbest olduğu halde ya paraları ucuza alınmak istenmekte, ya da mahalli otoritelerce bazı kesintiler yapılmaktadır. Şikayet edildiğinde bunların da düzeltilmesi için ferman gönderildiğine rastlanmaktadır. İhtilafa yol açmamak için parite ahdnâmede açıkça yazılıdır.

Tüccarın getirdiği malları serbestçe satabilmesi de kayıt altındadır. Satamadığı malları tekrar vergi ödemeden alıp götürme hakkı vardır. Ancak gümrük eminleri satılmayan maldan ikinci defa vergi tahsil etmeye meyilli olduklarından tüccarın şikayetiyle pâdişâh fermanı sadır olmaktadır.

Ahdnâme mucibince elçi ve konsoloslar istedikleri yeniçerilerden muhafız olarak yasakçı seçme hakkına sahipken taşrada bazı kimseler zorla gelip yasakçılık yapmak istemekteydi. İstanbul dışında konsoloslara musallat olan yeniçerilerden bu tür zorbalara da şikayet konuları arasındadır.

Konsoloslar, para sızdırmak isteyenler tarafından mahkemeye verilerek kendilerinden davacı olunmaktadır. Konsoloslar, işlerini rahatça görebilmeleri ve suiistimallerin önlenmesi için mahalli mahkemelerden muaf tutulmuşlardır. Bir dava konusu olduklarında, kadılar yerine davaları İstanbul'da Divân-ı Hümâyun'da görülecektir. Taşrada kadılar tarafından mahkemeye davet edildiklerinde pâdişâha şikayet ederek ilgili ahdnâme maddesini hatırlatmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyon siyaseti bugüne kadar derinlemesine incelenmiş değildir. Bu makalede yer alan bilgiler sadece genel bir bakış açısı vermektedir. İktisatçılar, diplomatlar ve siyaset bilimcilerin bugüne uzanabilecek değerlendirmeler yapabilmesi için arşivlerden uzun çalışmalar sonucu çıkarılacak kapsamlı bilgilere ihtiyaç bulunmaktadır. Bilhassa Avrupa'da gözlenen sanayileşme, sömürge imparatorlukları karşısında Osmanlı Devleti'nin tutumu arasında mukayeseli çalışmalar yapılmalıdır. Bunun için öncelikle ilk ahdnâmelerden itibaren verilen bütün ticaret imtiyazlarının tek tek tespit edilerek yayınlanması gerekmektedir. Her devlete verilen ve zaman içinde yenilenen ahdnâmelerdeki yeni maddelerin hangi yolda hangi gelişmelere göre ilave edildiğini görmek büyük önem arz ediyor. Elimizdeki Muahedat mecmuası'nın yeni harflerle baskısı üzerinde bir çalış-

(56) "...elçisi arz-ı hal gönderüb..."

(57) Kapitülasyonların uygulanmasında karşılaşılan meseleler ve şikayet konularına göre seçme fermanları için bakınız: Necmi Ülker, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'deki İngiliz Tüccarına Dair Ticari Problemlerle İlgili Belgeler," *Belgeler*, c. XIV, sayı 18, 1989-1992, 261-319; Bülent An, *ibid.*, Appendix 4, s. 65-114.

ma bulunmakla birlikte çok eksik ve hatalarla dolu bu eserin öncelikle arşivdeki defterlerden tamamlanarak yeni bir baskısının yapılması şarttır. Böylelikle, diğer disiplinlerdeki araştırmacılara, kullanabilecekleri sağlam bir kaynak sağlanmış olacaktır. Şu an itibarıyla bu şekilde eksiksiz bir liste ve ahdnâme metinlerinin tamamı mevcut değil-

dir. Bu nedenle kapitülasyonlar üzerine yazılanlar ikinci el kaynaklardan derleme, tahmini bilgilere dayanmaktadır. Bu suretle yapılan değerlendirmeler ise kapitülasyonların, ecnebi tüccara eski pâdişâhlar tarafından düşüncesizce bahşedilmiş, hatta peşkeş çekilmiş imtiyazlar olduğu intibahı uyandırmaktadır.